

## Yahudi ve İslâm Hukukunda Su Ürünlerinin Tüketilmesi

Recep Çiğdem\*

İncelememize konu olan hukuklar içerisinde deniz ürünlerinin tüketim sınırını en fazla daraltan hukuk, Yahudi kosher hukukudur. Kosher hukukunun temelini teşkil eden Tevrat'a göre, yalnızca pullu ve kanatlı (yüzgeçli)<sup>1</sup> balıklar tüketilmelidir.<sup>2</sup> Pulsuz ve kanatsız balıklar ile kabuklu deniz ürünlerinin tüketimi yasaktır.<sup>3</sup> Tevrat/Levililer 11:9-12 ayetleri şöyle okunmaktadır:

'Sularda<sup>4</sup> olanların hepsinden şunları yiyebilirsiniz: Sularda, denizlerde ve ırmaklarda kanatlı ve pullu olanların hepsini yiyebilirsiniz. Ve sularda hareket edenlerin hepsinden, sularda olan canlı mahlukların hepsinden, denizlerde ve ırmaklarda bütün kanatsız ve pulsuz olanlar sizin için mekruhtur ve sizin için mekruh olacaktır. Onların etinden yemeyeceksiniz ve onların leşlerini mekruh sayacaksınız. Sularda kanatlı ve pullu olmayanların hepsi sizin için mekruhtur.'<sup>5</sup>

Tevrat'ın diğer bir ayeti bu ayeti tekrar niteliğinde olup şöyle okunmaktadır:

"Sularda olanların hepsinden şunları yiyebilirsiniz: Bütün kanatlı ve pullu olanların hepsini yiyebilirsiniz; ve bütün kanatsız ve pulsuz olanları yemeyeceksiniz; bunlar size murdardır."<sup>6</sup>

Bu iki ayete binaen, Yahudi hukukunda, deniz ürünlerinden yalnızca pullu (vücudu kaplayan ve kendiliğinde ayrılabilen nesne)<sup>7</sup> ve yüzgeçli (yüzmeyi sağlayan kanat ya da

---

\* Yrd. Doç. Dr. Recep Çiğdem, Haran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Şanlıurfa.

<sup>1</sup> Yalnız yüzgeci olup pulu olmayan balıklar helal kabul edilmez, zira Tevrat pulları ayırıcı vasıf olarak zikretmiştir. Mustafa Özbaş, *Yahudilikte Yiyecek ve İçecek Esasları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, s. 55; "Jewish Dietary Law", <http://www.totse.com/en/religion/judaism/kashrut.html>.

<sup>2</sup> Bu geleneğin Mısırlılardan geçmiş olma ihtimali üzerinde duranlar vardır, zira eski Mısırlılarda yüzgeci ve pulu olmayan balığın yenmesi yasak kabul edilmekteydi. Özbaş, *age.*, s. 54.

<sup>3</sup> "Jewish Dietary Law", <http://www.totse.com/en/religion/judaism/kashrut.html>.

<sup>4</sup> Talmud'daki hükümlere göre, suyun akar su olması gerekmektedir. Durgun sulardaki balıklar tüketilemez. Özbaş, *age.*, s. 56.

<sup>5</sup> *Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2003, s. 112.

<sup>6</sup> Tesniye 14/9-10, *Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2003, s. 198.

<sup>7</sup> Rabbi Yosef Marcus, "Is swordfish Kosher?", <http://www.askmoses.com/article.html?h=554&o=508>.

organ) balıkların tüketilmesine izin verilmiştir.<sup>8</sup> Helal balıklar arasında, hamsi, uskumru, lüfer, tuna, sardunya, morina, mezigit, alabalık ve ringa yer almaktadır. Yasaklı balıklar arasında ise köpek balığı, yılan balığı, yunus balığı gibi balık türleri sayılmaktadır.<sup>9</sup>

Hangi balıkların yüzgeçli ve pullu olduğu yani tüketilmesinin yasak olmadığı konusunda zaman zaman tartışmalar meydana gelmektedir. Örneğin, mersin balığı ile kılıç balığını İngiliz Yahudileri yasaklı balıklar kategorisinde değerlendirirken,<sup>10</sup> Safari (Ortadoğu) Yahudileri mersin balığını helal kabul ederler. Amerikan Yahudileri ise hem mersin balığını hem de kılıç balığını helal saymaktadırlar.<sup>11</sup>

Yahudi hukukunda, balık et kategorisinde değerlendirilmediği için et ürünleri için yasak olan iki hayvansal ürünün karışımını yasaklayan (sütle etin, sütü yiyecelerle etli yiyecelerin karışımı yasak) hükümler<sup>12</sup> balık için uygulanmaz, ancak birlikte pişirilmemesi ve et ile balığın birlikte yenmemesi gerekir. Ayrıca, balıklar için kesim şartı olmayıp sudan çıkarılması yeterlidir, memeli hayvanlar için geçerli olan mümkün olduğunca kanın temizlenmesi kuralı<sup>13</sup> balıklar için gerekli değildir.<sup>14</sup>

Kosher hukukuna göre helal sayılan balıkların havyarlarının tüketilmesinde sorun yoktur, ancak yasak olanların havyarları tüketilemez.<sup>15</sup> Bu hukuka göre, denizde ölmüş (murdar) olarak avlanan balıklar helal kabul edilmez.<sup>16</sup> Kosher hukukunda dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi de, yasaklı olan ürünlerde kullanılan aletlerin helal ürünlerde kullanılmamasıdır. Örneğin, kosher olmayan bir balığın kesiminde kullanılan bir alet helal olan bir balıkta kullanılmamalıdır; şayet kullanılırsa o balığı da helal kategorisinden çıkarır.<sup>17</sup>

---

<sup>8</sup> “Mini Course in Kashrus & The Basic Laws of Kashrus”, <http://www.kosherconsumer.org/course.htm>; B. Ekinci, *Mukayeseli Dini Hukuk Sistemleri: İslâm Hukuku ve Önceki Şeriatler*, Arı Sanat yayınları, İstanbul 2003, s. 116.

<sup>9</sup> “Jewish Dietary Law”, <http://www.totse.com/en/religion/judaism/kashrut.html>.

<sup>10</sup> Yahudi din adamı Yosef’in internet sitesinde verdiği cevaba göre, mersin balığı ile kılıç balığının pulları deriye zarar verilmeden ayırlamadığı için helal değildir. Rabbi Yosef Marcus, “Is swordfish Kosher?” <http://www.askmoses.com/article.html?h=554&o=508>.

<sup>11</sup> Harry Rabinowicz, “Dietary laws”, *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Thomson Gale/ Macmillan, USA 1972, C. 6, s. 27; Özbaş, *age.*, s. 54-5; F. Yüksel, *İslâm Hukuku ve Yahudi Hukukunda Helal-Haram Kavramları Açısından Gıdalar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 131.

<sup>12</sup> Et ve sütü ürünlerin birlikte tüketilmesi yasak olup, iki yemek arasında altı saatlik bir zaman geçmesi gerekmektedir. Birlikte tüketim yasağı, içtihat kaynaklı olup Tevrat metnine dayanmamaktadır. “How do I know it’s kosher?” <http://www.ou.org/kosher/primer.html>.

<sup>13</sup> “Yalnız kanlı et yemeyeceksiniz, çünkü kan canı içerir.” Yaratılış, 9/4, *Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2003.

<sup>14</sup> “Jewish Dietary Law”, <http://www.totse.com/en/religion/judaism/kashrut.html>; “How do I know it’s kosher?” <http://www.ou.org/kosher/primer.html>.

<sup>15</sup> “Jewish Dietary Law”, <http://www.totse.com/en/religion/judaism/kashrut.html>.

<sup>16</sup> Tevrat, Levililer, 11/11.

<sup>17</sup> “Jewish Dietary Law”, <http://www.totse.com/en/religion/judaism/kashrut.html>.

## İslâm Hukuku

Yahudi hukukundaki deniz ürünlerinin tüketimini gördükten sonra, şimdi İslâm hukukunun deniz ürünlerine yaklaşımına geçebiliriz. Öncelikle konuyla ilgili temel teşkil eden Kur’an ayetlerine ve hadislere yer vermek istiyorum.

Maide Suresi, 96: “Deniz avı ve onu yemek size ve (yeryüzünde) dolaşanlara bir yarar olarak helal kılındı.”

Nahl Suresi, 14: “Denizi de sizin emrinize veren O’dur, ondan taze et yemektesiniz ve giyiminizde ondan süs eşyaları çıkarmaktasınız. Gemilerin onda (suları) yara yara akıp gittiğini görüyorsun. (Bütün bunlar) O’nun fazlından aramanız ve şükretmeniz içindir.”

Fatır Suresi, 12: “İki deniz bir değildir. Şu, tatlı, susuzluğu keser ve içimi kolay; şu da, tuzlu ve acıdır. Ancak her birinden taze et yersiniz ve takınmakta olduğunuz süs eşyalarını çıkarırsınız. O’nun fazlından aramanız ve umulur ki şükretmeniz için gemilerin onda (denizde) suları yara yara akıp gittiğini görürsün.”

Kur’an bir kıssayı anlatırken deniz ürünlerinden balık türüne yer vermektedir:

Kehf Suresi, 62-63: “(Varmaları gereken yere gelip) Geçtiklerinde (Musa) genç-yardımcısına dedi ki: “Yemeğimizi getir bize, and olsun, bu yaptığımız-yolculuktan gerçekten yorulduk.” (Genç-yardımcısı) Dedi ki: “Gördün mü, kayaya sığındığımızda, ben balığı (hût) unuttum...”

Konuyla ilgili hadislerden bazıları şunlardır.

Hız Peygamber denizle ilgili bir soruya şöyle cevap vermiştir: ‘Onun suyu temiz, ölüsü helaldir’.<sup>18</sup>

Diğer bir rivayet ise şöyledir: ‘Rasulullah (s.a.) bizi (Habat gazasına) göndermişti. Ebu Ubeyde b. el-Cerrah’i da başımıza komutan tayin etmişti. Kureyş’in bir kervanı ile karşılaştık. Bir dağarcık hurmayı bize azık olarak vermiş, verecek başka bir şey de bulamamıştı. Ebu Ubeyde b. el-Cerrah, her birimize bu hurmalardan (sadece) birer tane veriyordu. Biz de onu çocuğun meme emdiği gibi emiyorduk, sonra da üzerine bir su içiyorduk. Bu bize o gün geceye kadar yetiyordu. Bir de sopalarımızla (selem) ağac(mın) yaprağına vuruyorduk; (düşen) yaprağı su ile ıslatıp yiyorduk. (Nihayet) denizin kenarına vardık. (Denizin kıyısında) kum yığını gibi büyük bir cisim yükselmeye başladı. Yanına vardığımız zaman bir de ne görelim, amber denilen balıkmış. Ebu Ubeyde (onu görünce); “Bu

<sup>18</sup> Ebu Davud, Süleyman b. Eş’as, “Taharet”, *Sünen*, Daru’l-Cenan, Beyrut 1988, s. 41.

bir leştir ve bize helal değildir” dedi. Sonra, “Hayır, biz Rasulullah (s.a)’ın elçileriyiz ve Allah yolunda (sefere çıkmış durumda)yız; ve siz buna şiddetle muhtaçsınız. Binaenaleyh (bunu) yiyiniz” dedi. Biz orada bir ay kadar kaldık. Üç yüz kişi idik. Hatta bu balıktan yiye yiye semizleşmiştik. (Rasulullah) (s.a)’a dönünce bu durumu ona anlattık. “O Allah’ın sizin için çıkardığı bir rızktır. Yanınızda onun etinden biraz var mı ki ondan bize de yediresiniz” buyurdu. Bunun üzerine biz (ondan bir kısmım) gönderdik, (Hz. Peygamber de onu) yedi.’<sup>19</sup>

Kısaca Kur’an ayetlerini ve hadisleri verdikten sonra, hukuk ekollerinin konu hakkındaki görüşlerine bakabiliriz. İslâm hukukçularından, sınırı en fazla geniş tutan Malikiler olup yukarıda geçen ayetlerin genel nitelikte olması nedeniyle istisnasız tüm deniz ürünlerinin tüketilmesine izin vermişlerdir.<sup>20</sup> Şafililerde farklı iki görüş olup, en yaygın olanı deniz ürünlerinin helal olmasıdır. Ancak, hem karada hem de denizde yaşayan kurbağa, kaplumbağa, yengeç, yılan, timsah gibi hayvanların yenmesini bu ekol hukukçuları yasak kabul ederler.<sup>21</sup> Hanbeliler ise timsah, kurbağa ve yılanın dışında tüm deniz ürünlerinin tüketilmesine izin vermişlerdir.<sup>22</sup> Evzai (ö. 774), timsah’ın yenmesinde bir sakınca görmez, Şabi (ö. 722) ise ailem yese onlara kurbağa yedirirdim diyerek kurbağa hakkındaki görüşünü beyan eder.<sup>23</sup> Leys b. Sad’a (ö. 791) göre, deniz insanı ve deniz domuzu dışındakilerin tüketilmesinde bir sakınca yoktur. Leys bu karara ulaşırken isim benzerliğine dikkat çekmiş; insan etinin ve kara domuzunun haram olması nedeniyle deniz insanı ve domuzunu haram saymıştır.<sup>24</sup>

İslâm hukuk ekollerinden sınırı en dar tutan Türklerinde tâbi oldukları Hanefiler olmuşlardır. Hanefi ekolüne göre, deniz ürünlerinden yalnızca balık türleri tüketilebilir. Balık olması kaydıyla, yılan balığı dâhil her türlü balığın tüketilmesine izin vermişleridir. Balık dışındaki deniz ürünlerinin tüketimine ise izin vermemişlerdir. Hanefiler, balık dışındakilerin haram olmasında, ‘size habais (iğrenç olanlar) haram kılındı’ ayetini ve bazı hadisleri<sup>25</sup>

<sup>19</sup> “et’ime”, *age.*, s. 46/3840.

<sup>20</sup> İbn-i Kudâme, Muvaffakuddin, Abdullah b. Ahmed, *El-Muğni, Daru'l-Fikr*, Beyrut 1992, C. 11, s. 86; İbn-i Rüşd el-Hâfid, Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, Daru'l-Fikr, C. 1, Beyrut, s. 345.

<sup>21</sup> Şirbini, yengecin ihtiyaç dolayısıyla bir zamanlar Şam’da tüketildiğini belirtmektedir. Şirbini, Muhammed el-Hâtibi, *El-Muğni el-Muhtâc ilâ Mâ rifet-i Me’âni el-Elfaz el-Minhâc*, Matbaa Mustafa Halebi, Mısır 1958, C. 4 s. 298.

<sup>22</sup> İbn-i Kudâme, *age.*, C. 11, s. 42, 83-5; Y. Apaydın, (edt.), *İlmihal*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara 2003, C. 2, s. 42.

<sup>23</sup> İbn-i Kudâme, *age.*, C. 11, s. 85.

<sup>24</sup> İbn-i Rüşd, *age.*, C. 1, s. 345.

<sup>25</sup> Hanefilerin kullandıkları hadislerden birisi şöyledir: ‘İki ölü helal kılındı: Balık ve çekirge.’ Hafız Ebu Abdullah İbn-i Mace, “Sayd”, *Sünen*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1954, 9/3218.

kullanmışlardır.<sup>26</sup> Hanefilerin, habais kelimesini dönemin örf ve adetine göre yorumladıkları anlaşılmakta, o dönemde Irak bölgesinde balık dışındaki su ürünlerinin tüketilmemiş olmasının bu görüşlerinin oluşmasında önemli rol oynadığı varsayılmaktadır.

Hanbeliler, su aygırı gibi akıcı kanı olanların kesim işlemine tâbi tutulmasını istemişlerdir.<sup>27</sup> Diğer ekol hukukçuları ise bu tür bir şarta yer vermemişlerdir. Ayrıca, su ürünleri, et ürünleri kategorisinde değerlendirilmediği için, tek Tanrılı dinlere inanmayan kişilerden alınıp tüketilmesinde bir sakınca görülmemiştir.<sup>28</sup>

Kısaca İslâm hukukçularının görüşlerini verdikten sonra, Türk geleneklerini de yansıması açısından fetvalardan bazılarını göz atmak yerinde olacaktır.

Şeyhulislâm Ebussuud’un (ö. 1574) deniz ürünleri ilgili fetvalarından örnekler:

1- Mesele: Istakoz ve kerevit ve midye ve istiridyenin ekli helal olur mu?

El-cevap: Keraheti tahrimi ile mekruhtur.

2- Mesele: Turşu balığının ekli helal olur mu?

El-cevap: Helal olur, haramla turş olmayacak.<sup>29</sup>

Aşağıda yer alan fetvalarda Ali Efendi’ye (ö. 1692) aittirler:

Soru: Yunus balığının etinin yenilmesi helal midir?

Cevap: Helaldir.

Soru: Istakoz denilen hayvanın yenilmesi helal midir?

Cevap: Helal değildir.<sup>30</sup>

Osmanlı hukuku,<sup>31</sup> Hanefi hukukunu benimsediğinden dolayı yukarıdaki fetvalarda görüldüğü üzere, su ürünlerinden yalnızca balığın tüketimine yer vermiştir.

Günümüz İslâm hukukçularının büyük bir oranı ise, Maliki hukukundan da faydalanarak su ürünlerinin hemen hemen her türlüünün tüketilmesine izin vermektedirler.

<sup>26</sup> Burhanüddin Merğînâni, *El-Hidâye*, Matbaa Mustafa Halebi, Mısır 1971, C. 4, s. 69-70; Muhammed b. Mahmud Baberti, *Şerhu’l-Înâye, Fethu’l-Kadir*, Matbaa Mustafa Halebi, Mısır 1970, C. 9, s. 503-4; Şeyh Nizamüddin, *El-Fetâvâ el-Hindîyye*, Kübera Emiriyye, Mısır 1310/1892, C. 5, s. 289; Muhammed Emin Alaüddin, *Hedîyyetü’l-Alâîyye*, Kahraman yayınları, İstanbul 1984, s. 223-4.

<sup>27</sup> İbn-i Kudâme, *age.*, C. 11, s. 42, 83-5; Apaydın, Y., *İlmihal*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara 2003, C. 2, s. 42.

<sup>28</sup> İbn-i Kudâme, *age.*, C. 11, s. 39-40; İbn-i Rüşd, *age.*, C. 1, s. 341; Şirbini, *age.*, C. 4, s. 267.

<sup>29</sup> M. E. Düzdağ, *Şeyhulislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1972, s. 189.

<sup>30</sup> Salih b. Ahmed el-Kefevi, *Fetâvâ Ali Efendi ma’a Nukûl lil Kefevi*, Matbaa Amire, İstanbul, C. 2, s. 619.

<sup>31</sup> Mecelle, balık avcılığına kısaca temas etmiş, mülkiyet konusuna yer vermiş ancak tüketim konusuna yer vermemiştir. Mecelle 1301: ‘Bir kimesne su kenarında sayd-ı mahi için bir yer tehyie ederek oraya bir çok balık gelip de su azalarak ol balıklar avlanmaya muhtaç olmaksızın tutulabilir olsa ol balıklar ol kimsenin olur. Amma ol mahalde suyun kesretinden naşi balıkların tutulması avlanmaya muhtaç olsa bu balıklar ol kimsenin olmayıp diğer kimesne anları sayd ile istimlak edebilir’.

## Meri Türk Hukuku

Modern Türk hukukunda su ürünlerinin tüketimi konusunda hijyen ve benzeri şartlar dışında herhangi bir kısıtlama bulunmamaktadır.<sup>32</sup> Mersin balığı gibi nesli tükenmekte olan balık türlerinin ise avlanması yasaklanmıştır.<sup>33</sup>

## Sonuç

Yahudi kosher hukuku su ürünlerinin tüketilmesini pullu ve yüzgeçli hayvanlar ile sınırlandırırken, İslâm hukuk ekollerinden Maliki hukuku, Kur’an temelli yaklaşarak sınırları ardına kadar genişletmiş, Anadolu’da yaygın olan Hanefî hukuku ise gelenek temelli olarak Yahudi hukuku gibi sınırları daraltmıştır. Çağdaş İslâm hukukçularının önemli bir kesimi, su ürünlerinin her türlüünün tüketilmesine izin vermektedirler. Bu bağlamda, Türk örfünde bir değişim gözlenmekte; farklı deniz ürünleri market raflarında yerlerini almakta ve alıcı bulmaktadırlar.

Kur’an ayetlerinin, deniz ürünleri ile ilgili olarak taam (ürün-yiyecek) kelimesini genel olarak vermesi, herhangi bir kayıt koymaması tüm deniz ürünlerinin tüketilebileceğini göstermektedir. Ancak, Nahl Suresi 14. ayette ‘...ondan taze et yemektesiniz...’ şeklinde bir ifadenin geçmesi deniz ürünlerinin taze olarak tüketilmesinin önemine işaret ettiği kanaatindeyiz. Bilindiği üzere deniz ürünleri çabuk bozulmakta, tazeliğini yitirmekte, ve vücut için tehlikeli hâle gelebilmektedir.<sup>34</sup>

## Kaynaklar

“1380 Sayılı Su Ürünleri Kanunu; Su Ürünleri Yönetmeliği”, *Resmi Gazete*, 10 Mart 1995,

Sayı: 22223.

Alaüddin, Şirbini, *Muğni’l-Muhtâc*, Matbaa Mustafa Halebi, Mısır 1958, C. 4.

Apaydın, Y., *İlmihal*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara 2003.

Aydın, Fikri, “Su Ürünleri Yetiştiriciliği ve Politikalar”,

<http://www.zmo.org.tr/etkinlikler/6tk05/039fikriaydin.pdf>

<sup>32</sup> “1380 Sayılı Su Ürünleri Kanunu; Su Ürünleri Yönetmeliği”, *Resmi Gazete*, 10 Mart 1995, Sayı: 22223, bk.

Fikri Aydın, “Su Ürünleri Yetiştiriciliği ve Politikalar”,  
<http://www.zmo.org.tr/etkinlikler/6tk05/039fikriaydin.pdf>

<sup>33</sup> “Hayvan Su Ürünleri Yetiştiriciliği ve Sağlığı”, [http://tarimsurasi.tarim.gov.tr/4.komisyon\\_raporu.doc](http://tarimsurasi.tarim.gov.tr/4.komisyon_raporu.doc).

<sup>34</sup> Ali Bilgili, Sadık Küçükünay, “Felç Yapıcı Kabuklu Su Ürünleri Toksinleri”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 2002, 13, (1-2), 31-34. ([http://vfdergi.yyu.edu.tr/vetfakdergi/2002\\_12\\_dergi/31-34.pdf](http://vfdergi.yyu.edu.tr/vetfakdergi/2002_12_dergi/31-34.pdf)).

- Baberti, Muhammed b. Mahmud, *Şerhu'l-Înâye, Fethu'l-Kadir*, Matbaa Mustafa Halebi, Mısır 1970, C. 9.
- Bilgili, Ali, Sadık Küçükğünay, “Felç Yapıcı Kabuklu Su Ürünleri Toksinleri”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 2002, 13, (1-2), 31-34.  
([http://vfdergi.yyu.edu.tr/vetfakdergi/2002\\_12\\_dergi/31-34.pdf](http://vfdergi.yyu.edu.tr/vetfakdergi/2002_12_dergi/31-34.pdf)).
- Düzdağ, M. E., *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1972.
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as, “Taharet”, *Sünen*, Daru'l-Cenan, Beyrut 1988.
- Ekinci, B., *Mukayeseli Dini Hukuk Sistemleri: İslâm Hukuku ve Önceki Şariatler*, Arı sanat yayımları, İstanbul 2003.
- Göbelez, Mehmet, *Gıdalarımız ve Sağlığımız*, 3. baskı, Kalite matbaası, Ankara, tarihsiz.  
“Hayvan Su Ürünleri Yetiştiriciliği ve Sağlığı”,  
[http://tarimsurasi.tarim.gov.tr/4.komisyon\\_raporu.doc](http://tarimsurasi.tarim.gov.tr/4.komisyon_raporu.doc).
- “How do I know it's kosher?” <http://www.ou.org/kosher/primer.html>.
- İbn-i Kudâme, Muvaffakuddin, Abdullah b. Ahmed, *El-Muğni*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1992, C. 11.
- İbn-i Mace, Hafız Ebu Abdullah, “Sayd”, *Sünen*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1954, 9/3218.
- İbn-i Rüşd el-Hâfid, Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, Daru'l-Fikr, Beyrut, C. 1.
- “Jewish Dietary Law”, <http://www.totse.com/en/religion/judaism/kashrut.html>.
- Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2003.
- Koçtürk, Osman N., *Beslenme Esasları Üzerine Temel Sorular ve Cevapları*, Milli Eğitim Bakanlığı yayımları, Ankara 1961.
- Merğînâni, Burhanüddin, *El-Hidâye*, Matbaa Mustafa Halebi, Mısır 1971, C. 4.
- “Mini Course in Kashrus & The Basic Laws of Kashrus”,  
<http://www.kosherconsumer.org/course.htm>;
- Muhammed Emin, *Hediyyetü'l-Alâiyye*, Kahraman yayımları, İstanbul 1984.
- Özbaş, M., *Yahudilikte Yiyecek ve İçecek Esasları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.
- Rabbi Yosef Marcus, “Is swordfish Kosher?”,  
<http://www.askmoses.com/article.html?h=554&o=508>.

Rabinowicz, Harry, “Dietary laws”, *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Thomson Gale/Macmillan, USA 1972, C. 6.

Salih b. Ahmed el-Kefevi, *Fetâvâ Ali Efendi ma‘a Nukûl lil Kefevi*, Matbaa Amire, İstanbul, C. 2.

Şeyh Nizamüddin, *El-Fetâvâ el-Hindiyye*, Kübera Emiriyye, Mısır 1310/1892, C. 5.

Şirbini, Muhammed el-Hâtibi, *El-Muğni el-Muhtâc ilâ Mâ‘rifet-i Me‘âni el-Elfaz el-Minhâc*, Matbaa Mustafa Halebi, Mısır 1958, C. 4.

“Understand cholesterol”, <http://www.thehealthpages.com/articles/ar-chole.html>.

Yüksel, F., *İslâm Hukuku ve Yahudi Hukukunda Helal-Haram Kavramları Açısından Gıdalar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.